

TAMÁS ÁGNES

A parlamentarizmus válsága karikatúrákon*

The crisis of parliamentarism in caricatures. The paper aims to present a comparative analysis of caricatures published in comic papers (*Üstökös*, *Borsszem Jankó*, *Bolond Istók*, and *Kakas Márton*) in the turn of the 20th century. The author intends to demonstrate the visual methods of depicting the obstruction in the Hungarian parliament (1895–1913). The comic papers represented the viewpoints of the Hungarian parties: *Borsszem Jankó* announced the opinion of the government, the others the different wings of opposition. The results of the examination reveal that the visual techniques of depicting the obstruction were very similar in spite of the party motivated diverse judgement of the obstruction.

Keywords: caricatures, depiction of obstruction, Hungarian comic papers, turn of the 19–20th century

1. Bevezetés

Tanulmányomban a 20. század elején eszkalálódott parlamenti válság vizuális reprezentációit mutatom be. A korszakban karikatúrák elsősorban a politikai pártokhoz szorosan kötődő élcsepokban jelentek meg. Az elemzett élcsepok közül a *Borsszem Jankó* liberális-kormánypárti, a *Bolond Istók*, a *Kakas Márton* és az *Üstökös* függetlenségi-ellenzéki beállítódású volt,¹ így az obstrukció és annak megszüntetési kísérletei eltérő megítélés alá estek. Arra keresem a választ, hogy milyen vizuális eszközökkel szólították meg a rajzolók az ellenzéki és a kormánypárti olvasókat, miként próbálták meggyőzni őket az obstrukció jogosságáról vagy helytelenségéről. Mennyiben különböztek egymástól az ellenzéki és a kormánypárti élcsepok ábrázolási módszerei? Megfigyelhetők-e visszatérő motívumok? Ha megállapíthatók ilyenek, azok személyekhez vagy tematikákhoz köthetők?

A dolgozat Bánffy Dezső báró (1895–1899) miniszterelnökségétől Tisza István gróf házelnökiségéig, az obstrukció végéig (1912–1913) vizsgálja a témába vágó karikatúrákat. Bár Széll Kálmán hivatalba lépésének (1899–1903) elején megegyezett az oppozícióval, így felgyorsult a parlamenti munka, azonban később az ellenzék Széll javaslatai ellen is bevetette az obstrukció fegyverét, ezért a kormányfő távozott. Tisza István (első miniszterelnöksége: 1903. november – 1905. június) eltökélt szándéka volt az obstrukció letörése és

* A tanulmányt az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Az élcsepokról lásd Buzinkay 1983.

új házszabály életbe léptetése, hogy szűkebb keretek közé szorítsa az ellenzék lehetőségeit. Tisza intézkedéseit – mind kormányfőként, mind pedig házelnökként – a karikatúrákon értelmezheték a parlamentarizmus megmentőjeként és annak elárulójaként – pártállástól függően.²

2. Az obstrukció fogalma és fajtái

Az obstrukció fogalma az angol nyelvből került át a parlamentarizmushoz kapcsolódó magyar politikai szótárba (*obstruction* 'akadályozás, gátlás').³ A magyar parlamentarizmus történetének első obstrukciója az 1872. évi választási törvény módosítása kapcsán indult. Ekkor az ellenzéki erők összefogtak és obstrukcióval bojkottálták a törvény megszavazását. Sikerrel jártak, ugyanis a jogszabály az országgyűlés feloszlata és az 1872. évi voksolások előtt nem született meg. Ezt követően az 1890-es évek válságperiódusáig nem kellett a kormánypártnak obstrukcióval szembenézni. Az 1890-es évektől azonban az ellenzék rendszeresen bevetette ezt a fegyvert megbénítva a parlamenti munkát; fontos reformok maradtak el, s többször is előfordult, hogy a következő évi költségvetést sem hagyta jóvá a Ház.

Az obstrukció fajtáját tekintve lehetett aktív vagy passzív. A munka passzív akadályozása azt jelenti, hogy a képviselők távol maradnak az ülésteremtől, s így teszik lehetetlenné a jogszabályalkotást. Ez a változat természetesen kevésbé válhatott karikatúrátémává, mégis találunk arra utaló alkotást, amikor egy honatyja távolmaradásával tiltakozott – bár korábban, mint ahogy a képviselők valóban így döntöttek (1913 januárjában). A henyélő, ágyon dohányzó ifjú apja számon kérő kérdésére, hogy mikor fog végre munkát keresni, kijelenti, hogy ő bizony obstruál, ezért nem dolgozik.⁴

Az aktív obstrukció „a szólás- és vitatkozási szabadsággal való visszaélés a parlament akaratának megbénítása végett”.⁵ Ennek kétféle formája működött: a tárgyi obstrukció, az „agyonbeszélés”, amikor a képviselők a vitára szánt időkeretet végeláthatatlan szónoklatokkal, indítványokkal, módosító javaslatokkal töltötték ki. Az *Üstökös* rajzolója az obstrukció ezen formáját, a hosszúra nyújtott beszédeket úgy ábrázolta, mintha a szónokok már gépek lennének. Az obstrukció egyik vezéralakját, Polónyi Gézát láthatjuk „robotként”, akít Ugron Gábor, egy másik obstruáló ellenzéki négyórás szónoklatra állít be.⁶ A másik formája, a technikai obstrukció „az érdemleges vita mellőzésével az eljárás pusztán formális eszközeinek kiméletlen, időrabló kihasználásában nyilvánul”⁷ meg (például: hosszadalmas név szerinti szavazás). E módszerek mellé társultak még különféle egyéb, az érdemi munkát zavaró jelenségek: tapsolás, füttyülés és más hanghatások.

Az obstrukció megjelenése nem indokolható csupán a parlamentarizmus válságával, gyökereit mélyebben kell keresnünk. A dualizmus korában kialakult választási és hatalmi rendszer következtében elképzelhetetlen volt az oppozíció győzelme, így nem alakult ki a parlamenti váltógazdaság. Ebből kifolyólag az ellenzék kezében a politikai rendszer befolyásolására vagy véleménynyilvánításra semmilyen eszköz nem állt rendelkezésre. A nagy

² Jelen tanulmányomban nem foglalkozom az 1907. évi horvát obstrukcióval, kizárólag a magyar ellenzéki honatyák akcióinak megjelenítését vizsgálom.

³ Kun 1907, 202. A főnév a latin *obstruo* 'elzár, megakaszt' igéből származik.

⁴ *Kakas Márton*, 1911. szeptember 10. 1.

⁵ Kun 1907, 203.

⁶ *Üstökös*, 1899. december 17. 603.

⁷ Kun 1907, 203.

feltűnést keltő botrányokban és szónoklatokban azonban az egyéni feltűnés, a politikai karrier építésének egyik lehetőségét látták.⁸ A kortárs szerző másféle tényezőket emel ki: azzal magyarítja az obstrukció térnyerését, hogy már nem csupán arisztokraták ülnek a parlamenti padosorokban, mint egykor, s a modern, radikális politikai irányzatok a parlament összetételének változásával az országgyűlés falai közé is bekerültek. Véleménye szerint a honatyák felelősségérzete csökkent, már kevésbé tudják magukat azonosítani a Ház tekintélyével, becsületével, azaz radikalizálódott a politikai kultúra, amit felelőssé tett a szerző az obstrukció felerősödéséért.⁹

A századfordulón azonban nem csak Magyarországon nehezítette obstrukció az országgyűlés munkáját. A Monarchia másik államjogi egységében is bevetette az ellenzék ezt a fegyvert, ott azonban az 1867. évi decemberi alkotmány tartalmazott egy olyan paragrafust, amely rendeleti kormányzásra adott lehetőséget, s ezzel élt is a kabinet. Nyugat-Európában szintén problémát okozott az ellenzéki obstrukció, mutatva, hogy a parlamenti munka klasszikus, laza házszabályok által kordában tartott periódusa válságba került, az obstrukció a kortárs szerző szerint „a modern parlament legveszedelmesebb betegsége” vagy máshol „parlamenti guerilla-harcz”.¹⁰ Mind a betegség, mind pedig a harcok, verekedések, csaták motívuma felbukkant a karikatúrákon is.¹¹

Az obstrukció elleni fellépés módja Magyarországon a házszabályok szigorítása volt, ami azonban rendre az ellenzék ellenállásába ütközött.¹² Korlátozni lehetett a beszédidőt, a hozzászóló szónokok számát, az ismételt felszólalást, vagy – ha a szónok eltért a tárgytól – a szómegvonás lehetőségével élhettek.

Az obstrukció a dualizmus válságperiódusában – mint látni fogjuk – az 1867. évi kiegyezésben közös ügyként megjelölt hadügy, hadsereg, annak fejlesztése és az abból származó többletköltségek kapcsán, illetve a tízévente megújítandó gazdasági kiegyezéssel, a vámszövetség kérdésével kapcsolatban vette kezdetét. Két olyan ügykör esetében, amelyeket a függetlenségi ellenzéki politikusok a kiegyezés megkötése óta vitattak, s azok helyett önálló magyar pénzügyet és magyar hadsereget követeltek.

3. Az obstrukció ábrázolási módszerei

A századforduló időszakában – mutatva a politikai viszonyokat és a nagyfokú érdeklődést – gyakori karikatúrátéma volt az obstrukció. A nagyszámú rajz jelentős része bizonyos motívumok, témák köré csoportosítható, amelyek közül a következőkben a legnépszerűbbeket mutatom be.

⁸ Cieger 2016, 111.

⁹ Kun 1907, 220–221.

¹⁰ Kun 1907, 204, 161.

¹¹ Betegként a magyar parlamentarizmus: *Kakas Márton*, 1904. november 27. 3. Tisza házelnöként – a karikatúrán orvosként – az obstruáló beteg honatyákat látogatja meg a kórházban: *Borsszem Jankó*, 1912. július 28. 1.

¹² Tisza házszabályrevízióiról lásd Pesti 2016, 57–68.

3. 1. Antik mítoszok és bibliai történetek

Kedveltek voltak a különféle ókori mitológiai és bibliai történeteket feldolgozó karikatúrák visszatérő elemekkel. Az egyik kormánypárti, bibliai ihletésű rajzon például a kormányfő, Széll Kálmán terhei Krisztuséival hasonlatosak: a kereszt súlya („minister-elnökség”) alatt már összerogyott, s a fájdalomtól elgyötört arcú, földön térdelő Széllt római katonák képében ellenzéki politikusok ostromozzák.¹³ Az opposzició szűnni nem akaró támadásai következtében Széll néhány hónappal később, 1903 júniusában mondott le pozíciójáról.

Kalvária.

1. kép. Kalvária

¹³ *Borsszem Jankó*, 1903. április 12. 1.

Káin és Ábel története, a testvérgyilkosság, az első gyilkosság többször megjelent az obstrukció kapcsán karikatúrákon. Az egyik ilyen alkotáson Kossuth Ferenc Ábelt akarta megölni Ugron Gábor Káin, de Ábel nem hagyta magát, így csak összeverekedett a két ellenzéki képviselő. Kossuth mögött „a haza oltára” látható, míg a háttérben az obstrukció-oltár.¹⁴ A torzkép az ellenzéki csoportok közötti vitára utalt: Kossuth felajánlotta, hogy az ellenzék befejezi az obstrukciót, ha Tisza hatályon kívül helyezi – a nem sokkal korábban bevezetett – párhuzamos ülésekről szóló szabályozást, és „ha a miniszterelnök kinyilatkoztatja és a Ház határozatban kimondja, hogy Magyarországon minden jognak és így a védszervezetben a vezérleti és vezényleti nyelvre vonatkozó jognak is forrása a törvényhozásban kifejezésre jutó nemzeti akarat”.¹⁵ Tisza elfogadta az alkut, a Kossuth-párt pedig abbahagyta az obstrukciót szemben az Ugron-párttal, amely kijelentette, hogy tovább folytatja azt.

Más jól ismert bibliai történet is megelevenedett az élclapok hasábjain: Gustave Doré egyik metszete nyomán készítette Jeney Jenő „A vizözön” című karikatúráját. Az eredeti illusztráción egy tigris egy kistigrist tart a pofájában egy sziklán ülve, amelyre menekültek, az anya mellett több kölyök is meghúzódik, valamint emberek próbálnak meg felkapaszkodni a sziklára. A torzképről már lemaradtak az emberek, a kistigrisek pedig nevet kaptak: Széll anyatigris a „katonai javaslatok”-at, a vita tárgyát tartja fogaival, mellé a „jog, törvény, igazság” bűjt, ami Széll politikai jelmondatára reflektál.¹⁶ Az obstrukció válik özönvízzé, óriási pusztítást véghez víve, ami mutatja a politikai válság mélységét.¹⁷ Az obstrukció vízként való ábrázolása más bibliai ihletésű rajzon is fellelhető: Apponyi Albert gróf Szent Kristófként tűnik fel, aki az obstrukciós folyón átviszi a csecsemőként ábrázolt Bánffy Dezsőt.¹⁸ Szent Kristóf az utazók, vándorok és hajósok védőszentjének legendája szerint a nagytermetű Kristóf Krisztushoz akart közel kerülni, így felebarátai szolgálatába állt: egy folyón, amelyen nehéz volt az átkelés, botjára támaszkodva vitte át az embereket. Egyszer egy csecsemő is a segítségét kérte, akit az út elején könnyen tudott cipelni, majd egyre nehezebbé vált, s a végén már majdnem elsüllyedt Kristóf, de átért vele a túlpartra.¹⁹ Apponyi ekkor a vámszövetség rendezése kérdésében sietett a kormány segítségére, mivel belátta, és pártját is jobb beletásra bírta, hogy az önálló vámterület megteremtése csak alapos előkészületek után képzelhető el, így elfogadta a vámszövetség ideiglenes szabályozását.²⁰

A bibliai jelenetek mellett számos ókori szcenáriót is aktualizáltak a rajzolók. A víz elemi erejét ismét hangsúlyozva Berzeviczy Albert házelnök például Neptunusként igyekeztek úrrá lenni az obstrukció-tenger vad hullámain,²¹ s amikor Tiszát 1912-ben házelnökké választották, akkor ő római főistenként, „Mennydörgő Jupiter”-ként látható, s Jupiter attribútumainak egyikével, villámokkal csap le az obstruáló ellenzékiekre.²² Szintén ókori mi-

¹⁴ *Borsszem Jankó*, 1903. december 27. 1.

¹⁵ Kossuth feltételeit idézi: Gratz 2. köt. 1934, 36.

¹⁶ Széll Kálmán alakjáról karikatúrákon lásd Klestenitz 2015, 347–367. A szerző Tisza Istvánról készített tanulmánya is figyelemre méltó: Klestenitz 2016, 175–200.

¹⁷ *Üstökös*, 1903. május 31. 345.

¹⁸ *Üstökös*, 1897. december 26. 619.

¹⁹ Pál et al. 2001, 294.

²⁰ Gratz 1. köt. 1934, 357–358.

²¹ *Kakas Márton*, 1911. október 15. 1.

²² *Bolond Istók*, 1912. június 2. 3.

toszt felhasználó torzképen Apponyi házelnök és Széll tartják a kormány életfonalát, amelyet Kossuth Ferenc készülni „obstrukció”-ollójával. Kossuth a sors istennőinek egyike (Atroposz vagy a római mitológiában Morta),²³ aki elvágja az életfonalát, azaz az obstrukció a Széll-kormány bukásához fog vezetni (ami két hónap múlva be is következett), s Kossuth ehhez csupán a megfelelő alkalomra vár.²⁴

Jellemzően, de nem kizárólag a *Borsszem Jankó*ban szerepelt Tisza valamelyik antik hősként vagy uralkodóként, ami a kormánypárti lapban kiemelte személyét és törekvéseit politikustársai közül. Egyik rajzán Tisza ókori öltözetben Nagy Sándorként lesújtani készülni kardjával az obstrukciós csomóra. Az obstrukció letörése egyelőre gordiuszi csomó, megoldhatatlannak tűnő feladat, és persze az ellenzék is hátráltatja Tiszát, mivel nem engedik, hogy kardját mozgassa,²⁵ azaz ekkor még nem tudja leküzdeni a feladatot. Egy későbbi gúnyrajzon azonban diadalmaskodik, ugyanis legyőzte az ötféjű obstrukció-hidrárt. A karikatúra a nagytermetű hérosz, Héraklész második próbatételét elevenítette meg. Az ókori víziszörny nemcsak újabb és újabb fejet növesztett, ha az egyiket levágták, hanem mérgező volt a lehelete is, így az egész környéket pusztulással fenyegette.²⁶ A mitológiai történet óriási magaslatokba emeli Tiszát, aki Héraklész erejével és kitartásával bír, az ellenzéki obstrukció pedig olyan szörnyeteg, amely a parlamentarizmus létét fenyegeti.²⁷ Tisza Minótauros ellenfeleként szintén feltűnik: a bika egyik szarvára az „obstrukció” szó került, azaz azt kell Tiszának legyőznie, a fonál, amelynek segítségével kitalál a labirintusból, az pedig a „szabadelvűség”. Az ellenzéki élclap szerint azonban – elődeihez hasonlóan – Tisza ugyancsak el fog bukni, a kép címével ellentétesen nem ő lesz „Az új Tezeusz”,²⁸ mint ahogy az obstrukció letörését sem tekintették a szabadelvű szellemiséghez hűnek.

3. 2. Az obstrukciós helyzet vad- és háziállatként

A Minótauros-jelenethez hasonlóan a bikaviadal is a karikatúrák visszatérő motívuma. Széll Kálmán miniszterelnök a Hortobágyon készülni megküzdeni két bikával, az ellenzékkel kötött paktummal és az obstrukcióval, de végül a két bika ugrik egymásnak: Széll még meg tudja akadályozni az obstrukció újabb elhúzóását 1902-ben. A parlamenti harc az indemnitás tárgyalása alatt tört ki 1902. november elején, de Kossuth Ferenc, a Függetlenségi Párt vezetője ekkor még meg tudta győzni a pártot az obstrukció – rövid ideig tartó – felfüggesztéséről.²⁹ Egy másik képen Széll már csak karba tett kézzel nézi, ahogy a feldühödött obstrukció-bikát ingerli ifj. Andrassy Gyula gróf egy sárga-fekete, kétfejű sasos zászlóval,³⁰ ami arra utal, hogy az ellenzék támadása közös ügyeket érintő kérdésben zajlott. Az obstrukciós bika pedig egyre dühösebb, mert hadügyi kérdéseket – amelyet az ellenzék önálló magyar ügyként kívánt megvalósítani – kell tárgyalni. A sárga-fekete szín a dinasztian túl

²³ Kerényi 1977, 29–30.

²⁴ *Bolond Istók*, 1903. április 19. 3.

²⁵ *Borsszem Jankó*, 1903. június 28. 5.

²⁶ Kerényi 1977, 277.

²⁷ *Borsszem Jankó*, 1903. december 13. 11.

²⁸ *Kakas Márton*, 1903. március 1. 3.

²⁹ *Bolond Istók*, 1902. november 9. 5. Indemnitás: a kormány azon jogosultsága, hogy az előző évi költségvetés keretein belül intézze az állam ügyeit addig, amíg meg nem szavazza a parlament az új költségvetést.

³⁰ *Borsszem Jankó*, 1903. február 15. 1.

számos birodalmi intézményt reprezentált. A sárga-fekete zászlóhoz erős ellenérzés tapadt, mint ahogy azt is rendre kifogásolták, hogy e szimbólumok tekintetében nagyfokú kontinuitás figyelhető meg, annak ellenére, hogy 1867-ben egy új államalakulat jött létre.³¹ Ugyanekkor az ellenzéki élclapban is felbukkant egy bikaviadalt ábrázoló jelenet, s ugyancsak Andrassy a torreador, de Széll elbújt gyáván a padsorok között, Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter az, aki a küzdőtéren szemléli a támadó bikát és ellenfelét a sárga-fekete zászlóval.³² Széll miniszterelnöksége alatt terjesztette be Fejérváry a magasabb újonclét-számról szóló javaslatot, amely ismét megindította a tartós obstrukciót 1903 januárjában.

A másik igen gyakran ábrázolt állat már közelebb áll a magyar hagyományokhoz és szokásokhoz: a ló (esetleg szamár) és lovasa több karikatúrán kapcsolatba került az obstrukcióval. Tisza István, az újonnan kinevezett miniszterelnök az, aki a *Borsszem Jankó* reményei szerint, meg tudja ülni a „csökönyös” szamarat, az obstrukciót, meg tudja rendszabályozni az ellenzékét. Politikustársai nem tudták betörni az állatot, a volt kormányfő, Wekerle Sándor, Khuen-Héderváry Károly, a néhány nappal korábban megbukott miniszterelnök és Andrassy már a földön fekszenek.³³ Tiszára azért esett az uralkodó, Ferenc József választása, mert ő is abban bízott, hogy elég motivált és minden képessége adott ahhoz, hogy véget vessen az obstrukciónak Magyarországon: határozott fellépése következtében sikerült olyan intézkedéseket hozni, amelyek szűkítették az ellenzéki obstrukció lehetőségét, vagy legalábbis hatását enyhítették (például: az ülések idejének meghosszabbítása).³⁴ A *Borsszem Jankó* már korábban kifejtette, hogy az ellenzék önkontrolljával kapcsolatban nem ilyen optimista. Egyik képén például egy paripa húzza az obstrukciós szereket, amelybe ijedten kapaszkodik Kossuth Ferenc, s úgy tűnik, túl gyorsan halad a szekér, Rakovszky István néppárti ellenzéki politikus pedig inkább leugrik a száguldó kocsiról.³⁵ Néhány hónappal később már a *Kakas Márton* sem volt annyira bizakodó abban a tekintetben, hogy az oppozíció kordában tudja tartani a lovat.³⁶ Kossuthot ugyan nem veti le a hátáról az állat, azonban a sebességet nem a lovas, hanem a ló választja meg, az oppozíció különböző frakcióinak vezetői nem tudják teljes mértékben kontrollálni az obstrukciót, párttársaik magatartását.

Ugyanekkor a *Borsszem Jankó* az obstrukció végét jósolta egy döglött lóhoz hasonlítva azt.

³¹ Cieger 2018, 87, 103.

³² *Kakas Márton*, 1903. február 15. 1.

³³ *Borsszem Jankó*, 1903. november 15. 9.

³⁴ Gratz 2. köt. 1934, 34. Tisza miniszterelnöki programbeszédében többször rámutatott arra, hogy elodázhatatlan az obstrukció beszüntetése: „sem a közvélemény, sem az ország érdeke nem kívánja, hogy a t. képviselő urak az ellenzéki akciónak ama, csakis egészen kivételes körülmények által indokolható extrém fegyverével éljenek tovább is, a melylyel hónapok óta vivják az ütközetet”. 1903. november 6-i ülés. *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 1903, 284. 1904. november 18-án került sor az első házszabályrevízióra a hírhedt „zsebkendő szavazással”. A módosítójavaslatot Daniel Gábor terjesztette be 1904. november 15-én, ezért a törvény Lex Danielként vonult be a történelembe. Gratz 2. köt. 1934, 52.

³⁵ *Borsszem Jankó*, 1903. április 26. 3.

³⁶ *Kakas Márton*, 1903. november 15. 1.

2. kép. A ráró

A rajzon a ló felett Lengyel Zoltán – az obstrukció egyik vezetője – sopánkodik.³⁷ A torzképen az ellenzéki honatyák cigányként kerültek ábrázolásra: beszédük a cigányokéra jellemző a 19. századi élclapokban, öltözetük szakadt és mezítláb szerepelnek a gúnyrajzon. Ezek mindegyike a cigányok jellemzőnek vélt vonásait, szegénységüket eleveníti fel. Ha politikusokat reprezentáltak cigányként, további sztereotípiák is kapcsolódtak hozzájuk. A cigányokat kriminalizálták a 19. századi élclapokban: gyakran bűnelkövetők mind a képeken, mind pedig a szövegekben (kisebb lopások, átverések, például a lókupecok átejtik a vevőjüket).³⁸ A cigányként ábrázolt politikusokról a negatív benyomást mélyíti az ábrázolásmód, becstelen, erkölcsstelen képviselőkként kívánta őket prezentálni a kormánypárti karikatúra.

Az 1910-es években már nem kapott teret ló a kariaktúrákon, hanem helyette – mutatva a modernizációs folyamatokat is – autóban ülő honatyák útját torlaszolja el az obstrukció feliratú kövek. Hazai Samu báró honvédelmi miniszter és a miniszterelnök utaznak a véd-

³⁷ *Borsszem Jankó*, 1903. november 22. 9.

³⁸ A cigányok ábrázolásáról lásd Tamás 2014, 175–180.

erőjavaslatot szimbolizáló gépkocsiban, amelynek tervezett rendelkezései ellen az ellenzék ismét obstrukciót indított.³⁹

3. 3. Harcok, ostromok

Széll 1903-ban úgy dönt, hogy nem száll szembe az obstrukcióval, hanem a kivárás, a „passzív ellenállás” taktikáját folytatja.⁴⁰ Ennek sikertelenségén élcelődik egy ostromjelenet: az obstruáló ellenzékiek a várban várják a támadást, a kormánypárti többség azonban nem süti el ágyúját, a katonák (Széll és Fejérváry) csak álldogálnak a fegyver mellett.⁴¹ Polónyi obstrukció-ágyúja azonban elsül az *Üstökös* gúnyrajzán, amit Lengyel Zoltán ujjongva fogad.⁴² Lengyel egy későbbi karikatúrán is örömteli hangulatban került papírra: ő boldogan, Széll szomorúan néz egy puskaporos hordót, amelyben egy gyertya ég obstrukció felirattal. Ha az ellenzéki honatya bírja tovább, s nem alszik ki az obstrukció lángja Széll passzivitási politikájának köszönhetően, akkor a hordó felrobban.⁴³ A következő miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly is arra készül, hogy megostromolja az obstrukció várát, de a támadást – Széllhez hasonlóan – még nem indította el.⁴⁴

A tétova hozzáállás mellett „valódi” ostromok szemtanúi is lehetünk, de a szituáció az eddigiekhez képest fordított: pénzzel ágyúzzák az ellenzékét. A füst és a por – szándékosan – eltakarja, hogy kik lövik ki a nehéz golyókat az „obstrukció” bástyáján álló ellenzéki politikusokra, akik katonai egyenruhában kerültek megjelenítésre (ami szintén különbözik a korábbi ábrázolásmódoktól). Az ellenzéki honatyák büszkén állnak a várban, a karikaturista erkölcsi fölényüket is igyekezett demonstrálni. A golyókon olvasható pénzüsszeg sem véletlenszerű: Papp Zoltán függetlenségi képviselőt 10 000 koronával akarta megvesztegetni Szapáry László gróf fiumei kormányzó azért, hogy fejezze be az obstrukciót.⁴⁵ Az ügy 1903 júliusában kitudódott és a Ház elé került, amely vizsgálóbizottságot küldött ki. Ez megállapította, hogy a kormány nem tudott a vesztegetésről, az a fiumei kormányzó magánakciója volt.⁴⁶ Majdnem egy évtizeddel később Lukács László miniszterelnök és Tisza István házelnök is megtámadják seregükkel a várból kifelé hadakozó ellenzékiet, akik ismét cigányként láthatók, üvöltenek és hangszereken is játszanak.⁴⁷

A *Borsszem Jankó* egy korábbi karikatúrájának képi elemei is a verbális küzdelmet jelenítik meg – ekkor az ostrommotívum nélkül –, a képaláírás („A harc legkimagaslóbb mozzanatai”) háborús helyzetről szól, amely a tisztelt Házat jellemzi. Polónyi óriási szája és a vézna, de igen magas Apponyi mellett a többi veszekedő honatya eltörlődik. Az elnök csengője emelkedik még ki a tömegből, amely igen sokszor próbálhatta rendre inteni a képviselőket.⁴⁸

³⁹ *Bolond Istók*, 1911. július 16. 3.

⁴⁰ Gratz 2. köt. 1934, 13.

⁴¹ *Bolond Istók*, 1903. május 24. 5.

⁴² *Üstökös*, 1903. május 10. 295.

⁴³ *Üstökös*, 1903. május 17. 313.

⁴⁴ *Kakas Márton*, 1912. február 18. 1.

⁴⁵ *Üstökös*, 1903. augusztus 2. 487.

⁴⁶ Cieger 2011, 126–127.

⁴⁷ *Borsszem Jankó*, 1912. augusztus 25.

⁴⁸ *Borsszem Jankó*, 1904. november 20. 4.

3. 4. Veszélyes természeti jelenségek

Az obstrukció pusztító, bénító hatásának szemléltetésére – a bibliai özönvíz mellett – más természeti katasztrófákat is bevetettek a rajzolóok. Bánffy Dezsőre sújt le a zivatar heves villámlással („obstrukció”), de a miniszterelnök nem fél a vihartól, mert esernyője („házfelozlatás”) megvédi őt,⁴⁹ azaz az *Üstökös* szerint az obstrukció elleni védekezés egyik módja ez lehet. Nagyon hasonló kariaktúra jelent meg évekkal később Tiszáról, aki mosolyogva konstatálja, hogy bár igen rossz az idő, a sűrű, sötét felhőkből csap le az obstrukció villáma, de ő kinyithatja a „felozlatás”-esernyőjét.⁵⁰

Kevésbé magabiztosan kapaszkodik Széll egy másik torzképen Fejérváry bajuszában, a honvédelmi miniszter pedig egy kétféjű sasos oszlopban, nehogy elvigye őket a jeges ár.⁵¹ Néhány hónappal később árvíz („obstrukció”) idején Khuen-Héderváry pedig egy háztetőn ül, s ott kívánja átvészelné a nehéz időszakot, de a *Kakas Márton* elképzelhetőnek tartja azt is, hogy a gazdát elnyeli a víz, azaz ez a miniszterelnök is belebukik az obstrukcióba (ami nem sokkal később be is következett).⁵² A víz azonban nem csupán áradásként lehet veszélyes: Széll Kálmánt párttársai hagyják belefúladni az „Obstrukció”-folyóba.⁵³

Extrémebb természeti jelenség – főként magyar viszonylatban – a vulkánkitörés, mégis különféle hegyalakú emberfejekből törhet ki láva, füstölöghetnek megtestesítendő az obstrukció hosszan elnyúló és elemi erejű hatását. Egy férfi szájából repülnek fel – tűz és porfelhő mellett – különféle kövek feliratokkal („házzsabályok, rendre utasítás”), valamint a házelnök csengője. A beszélő, Bartha Miklós, a *Magyarország* című lap vezércikkírója a férfi homlokán foglal helyet. A háttérben pedig Apponyi és Ugron feje, „vulkánja” füstölög.⁵⁴ Mindhárom ellenzéki honatya a Bánffy elleni obstrukció vezéralakjának számított. Később Széll menekül a budai hegyoldalra, amikor a „Zoltánok” – több tűzhányóból álló hegyei – kitörnek. Több ellenzéki obstruáló képviselő keresztneve volt Zoltán, ami jó alkalmat adott a szójátékra. A karikatúrát az 1903. május 13-án megrendezett dunai ünnepély ihlette, amelyen részt vett Ferenc József is, tűzijátékokat lőttek fel és színpompásan kivilágították a rakpartot, valamint fényárban úsztak a Dunán a hajók.⁵⁵

⁴⁹ *Üstökös*, 1897. július 11. 329.

⁵⁰ *Üstökös*, 1904. március 6. 145.

⁵¹ *Bolond Istók*, 1903. március 15. 3.

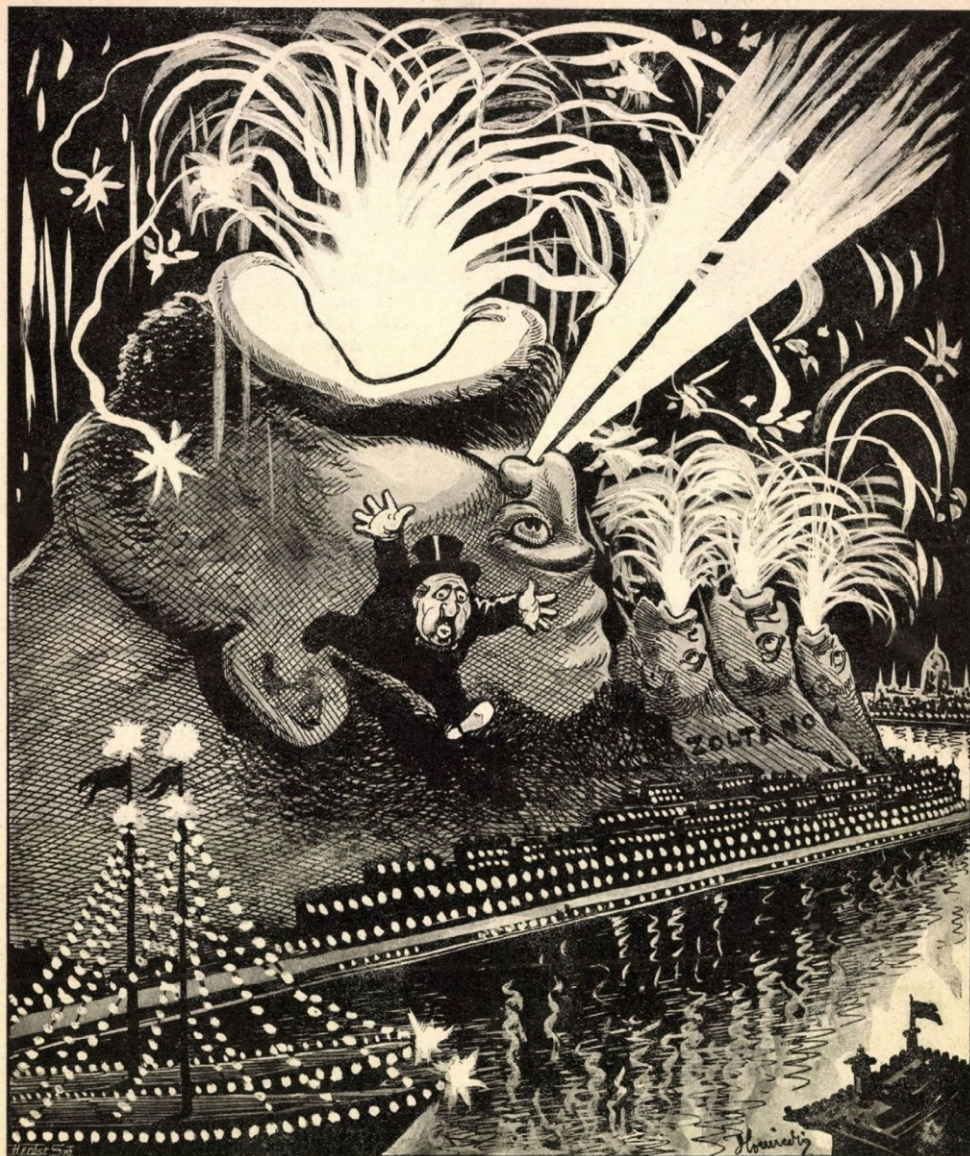
⁵² *Kakas Márton*, 1903. július 19. 8.

⁵³ *Kakas Márton*, 1902. november 9. 1.

⁵⁴ *Bolond Istók*, 1896. december 6. 6.

⁵⁵ *Borsszem Jankó*, 1903. május 17. 5. Az ünnepély célja a turizmus fellendítése volt, ami sikeresnek tekinthető, hiszen az 1896-os millenniumi ünnepek óta nem vonzott Budapest annyi érdeklődőt, mint erre a programra. Az ötlet Szapáry Pál gróftól származott, s egy másik fontos célt is szolgált: a bevételt jótékonyági intézményeknek és egyesületeknek ajánlották fel. *Vasárnapi Ujság*, 1903. május 17. 321.

DUNAI-ÜNNEPÉLY.

A tüzokádók kitörése.

3. kép. Dunai ünnepély

3. 5. Koncertek, komédiák

Ha nem szabadtéri ünnepek keretei között kapott teret az obstrukció a gúnyrajzokon, akkor koncerthez is hasonlították a rajzolók, vagy valamilyen hangszeren egyedül játszottak egyes politikusok. A hangszerek lehettek akár kitalált gépezetek is, amelyek minden elképzelhetőnél nagyobb zajt csaptak a parlamentben. Az egyik ilyen képen az ellenzék koncertezik, míg Fejérváry honvédelmi miniszter és Széll izzadva fogják be a fülüket.⁵⁶ Később Polónyi karmester zenekara az „obstrukció”-kottából készül a következő előadásra.⁵⁷ Más alkalommal az ellenzék egy része hegedül, már zavarják a parlamenti munkát, mások később csatlakoznak hozzájuk,⁵⁸ de Polónyi nem hegedüvel, hanem nagybögővel érkezik. Zenélésként jelenítették meg azt is, amikor a honatyák még csak készültek az obstrukcióra,⁵⁹ majd 1911 nyarán ismét Polónyi karmester irányításával zendítenek rá az obstrukciós dallamokra.⁶⁰

Többféle verklis jelenet is látható az obstrukció kapcsán: Tisza István ablaka alatt Bartha Miklós és Justh Gyula muzsikálnak,⁶¹ s a zenét Tisza elviselhetetlennek tartja, füleit befogja. Ugyanígy tesz Hungaria, a Magyarországot megtestesítő fiatal nő is, akinek ablaka alatt ugyancsak ellenzéki képviselő verklizik.⁶² Az *Üstökös* torzrajzán már nem egy kormánypárti képviselő vagy a miniszterelnök nem bírja tovább elviselni a nyikorgó hangszer hangját, hanem Magyarország. A lap azt sugallja, hogy esetleg a közvélemény egy része sem szimpatizálhat már az obstrukcióval.

Cirkuszi szcenárióként, komédiaként is megelevenedett az obstrukció.⁶³ Mindegyik ilyen ábrázolási mód degradálta a parlamenti munkát. 1897-ben „A Sándor-utcai cirkusz”-ban egy obstrukció-elefánttal mutat be attrakciót Justh, az ellenzéki obstrukció egyik vezetője, majd néhány héttel később a *Borsszem Jankó* megünnepli, amikor az obstrukciót sikerül ideiglenesen beszűntetni: az elefántjelmezből kimásznak az azt mozgató képviselők, így egy ideig folytatódhat a törvényhozó munka.⁶⁴ Bánffy pedig cirkuszi oroszlánszelídítőként szerepel, aki a rá vicsorgó vadállatra szájkosarat akar adni, amelyre a „klotür”⁶⁵ felirat került, azaz a miniszterelnök az élclap szerint úgy akar fellépni az obstrukció ellen, hogy a képviselőktől megvonja a szót a házelnök segítségével,⁶⁶ amit a kortárs oppozíció élesen elítélt. Az ellenzék tagjai cirkuszi bohócként (vagy udvari bolondként) láthatók, amikor mindenféle hangszereket hangolnak a következő obstrukcióra: Ugron harmonikaszerű

⁵⁶ *Üstökös*, 1903. április 26. 265.

⁵⁷ *Üstökös*, 1904. június 26. 357.

⁵⁸ *Borsszem Jankó*, 1903. április 19. 10.

⁵⁹ *Kakas Márton*, 1911. június 25. 5.

⁶⁰ *Borsszem Jankó*, 1911. augusztus 6. 1.

⁶¹ *Borsszem Jankó*, 1903. december 20. 1.

⁶² *Üstökös*, 1903. július 26. 471.

⁶³ Nem csupán a harcok, a háborús hasonlatok, hanem a komédia is megjelent Tisza egyik beszédében, amelyet a házszabályrevíziós javaslat tárgyalásakor alig tudott elmondani. Tisza kijelentette az ellenzékre utalva, hogy ők „teszik vásári komédiává e parlamentet. [...] Itt egy marad hátra: vagy sorsára bízni az országot, vagy véget vetni az egész komédiának.” 1904. november 18. *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 1904, 273.

⁶⁴ *Borsszem Jankó*, 1897. július 18. 1., *Borsszem Jankó*, 1897. augusztus 8. 5.

⁶⁵ A klotür a vita berekesztését jelenti.

⁶⁶ *Üstökös*, 1897. július 25. 357.

hangszert húz, Bartha Miklós trombitál, Lengyel Zoltán kereplővel készül, Farkas József néppárti politikus pedig csengőket ráz.⁶⁷

Az ellenzék cirkuszi sátra is feltűnik, ahol Kossuth és Apponyi arról beszélgetnek, hogy kevés a bevétel, a műsor nem kifizetődő, pedig zenés számot is hallhatott a nézőközönség, és a háttérben Tisza István fejének elfogyasztását pillanthatjuk meg. A képen ruha nélkül szereplő, valamilyen egzotikusnak tartott nép tagjaként ábrázolt Polónyi kannibállá válik, ami még inkább lealacsonyítja őt és tevékenységét.⁶⁸

3. 6. Elítélendő magatartásformák: mértéktelen evés-ivás

Polónyit azonban nem csupán a fenti karikatúrán bújtatták kannibálbőrbe. Egy másik torz rajzon az emberevők, Polónyi és Kossuth már elfogyasztották Széllt, csak a volt kormányfő fejét tartja Kossuth a kezében. Polónyi száját nyalogatva levelekkel hizlalja fel az újabb áldozatot, Khuen-Héderváry miniszterelnököt, akit ketrecbe zártak, mozgásteret minimális a kép üzenete szerint. Polónyi gyilkos fegyvere, amellyel áldozataival végez, az „obstrukció” feliratú nagykés.⁶⁹

4. kép. Lakoma után és – előtt

⁶⁷ *Borsszem Jankó*, 1912. június 16. 1.

⁶⁸ *Borsszem Jankó*, 1904. december 1. 3.

⁶⁹ *Borsszem Jankó*, 1903. július 5. 5.

A *Kakas Márton* hasonló tematikájú karikatúráján Polónyi, a „skalp-vadász” lefejezte Tiszát és Perczel Dezső házelnököt, fejüket diadalittasan a magasba emeli, szájában pedig fejszét, az obstrukciót szorítja.⁷⁰ Az obstruáló ellenzékietek mohónak és könyörtelennek, kulturális szempontból alacsonyabb színvonalúnak, civilizálatlannak, politikailag éretlennek mutatja be elsősorban a kormánypárti élclap azáltal, hogy színesbőrű kannibál törzs tagjaiként reprezentálja őket. A *Borsszem Jankó* véleménye később sem változott, 1912-ben is hasonlóképpen láthatjuk az obstruálókat: ekkor nem tudjuk, kit fogyasztottak el, de csontok hevernek előttük a földön, s „A politikai Dzsungel”-ben – ami már önmagában a parlamenti káoszra utal – fegyvereiket lengetve kiabálnak az ellenzéki honatyák.⁷¹

A kannibalizmus mellett a féktelen mulatozás jeleneteivel is degradálták a karikatúristák a politikusokat. Hamvazószerdán, a böjt kezdetekor az opposzió óriási lakomát csapott az egyik torzkép tanúsága szerint, ahol az obstrukciót megtestesítő hölgygel szórakoztak. Az ittas ellenzékiek ábrázolása is leminősítő, de a kocsmai szcenárió szereplőit tovább degradálja, hogy egy dohányzó, mélyen dekoltált ruhát viselő nő (az obstrukció) is megtalálható a társaságukban. A kép szélén azonban felbukkan a böjthöz már sokkal inkább kapcsolható eledel Tisza szervírozásában: a házfelosztatást halként táalja fel, azaz ezzel fenyegeti meg a mulatozó – obstruáló – ellenzékietek.⁷² Szintén a húsvéti ünnepkörhöz kötődik az a karikatúra, amelyen Széll és Apponyi dohányoznak, egy fogást („pártközi béke”) már befejezett a miniszterelnök, s a függetlenségi Komjáthy Béla újabbat hoz neki („obstrukció”). A lakomák, a farsang végeztével a böjti időszak következik, s ekkor Széllnek már csak az obstrukció-hal marad – üzeni a rajz.⁷³ A *Bolond Istók* képén Kossuth ül az asztalfőn, s óriási gombócokkal kínálja az ellenzéki képviselőket. Ha közelebből szemügyre vesszük az ételt, észlelhetjük, hogy kormánypárti politikusok fejeit falatozzák, azonban egyszerre bekapni nem tudják őket.⁷⁴ 1911-ben pedig verbunkossal és borral hívják táncba – obstrukcióra – egymást az ellenzéki honatyák,⁷⁵ majd az október 8-i számban – utalva az aradi vértanúkra – az „Obstrukciós vértanúk” lakomát tartanak, azonban ők, szemben hős elődeikkel, nem hazafiságukról híresek: pezsgősüveget dobnak a falhoz, és mértéktelenül fogyasztják a Törleyt. Sorsuk, az obstrukció jövője azonban hasonló, mint az 1849-es mártíroké: az ajtóban megjelenik a „házfelosztatás” Kaszásoként, aki véget fog vetni a zenés mulatásnak.⁷⁶

A falánkság a hét főbűn egyike, így – a mértéktelen alkoholfogyasztással együtt – alkalmas arra, hogy általánosságban bélyegezzenek meg e motívummal bizonyos törekvéseket, mint ahogy az emberevést is visszataszítónak ítélték.

3. 7. Kiskorúak

Ugyancsak egyes magatartásformák elutasítására alkalmas hasonlítás, ha a politikusok gyermekként jelennek meg. Ez politikai éretlenségüket szimbolizálja, így degradálva a politikai ellenfelet. A *Bolond Istók* karikatúráján a kormánypárti képviselők bukkannak fel kisfiúként, akik a Mikulást szívesen fogadják, de krampuszától félnek, mivel annak nagy

⁷⁰ *Kakas Márton*, 1903. december 6. 1.

⁷¹ *Borsszem Jankó*, 1912. február 18. 1.

⁷² *Borsszem Jankó*, 1904. február 21. 4.

⁷³ *Kakas Márton*, 1903. március 1. 1.

⁷⁴ *Bolond Istók*, 1903. március 15. 7.

⁷⁵ *Borsszem Jankó*, 1911. július 16. 3.

⁷⁶ *Borsszem Jankó*, 1911. október 8. 1.

virgácsán az „obstrukció” felirat olvasható.⁷⁷ Találhatunk olyan karikatúrát is, amelyen Széll és Lukács László pénzügyminiszter láthatók gyermekként, akik elbújtak az ellenzékiek által felfújt óriási „obstructio”-léggömb mögé. A torzrajz azt üzeni, hogy a kormányzat akár fel is használhatja az obstrukciót, elrejtőzhet a mögé, ha számon kéri bizonyos ígéretek, intézkedések végrehajtása kapcsán. A képen a tisztviselők haragja elől – akik fizetés-emelést követelnek – tűnnek el a kormánypártiak.⁷⁸

Máskor maga az obstrukció jelenik meg gyermekként. Az egyik ilyen torzképen a „parlamentarizmus” feliratú tányért törte össze a rosszkaldó kisgyerek, aki emiatt számít a fenytetésre.⁷⁹

3. 8. Az obstrukció vége: temetés

1904 októberében – még a Lex Daniel előtt – Polónyi már gyászolja az obstrukciót, sírkövénel folynak a könnyei a temetőben.⁸⁰ A *Borsszem Jankó* rajzán pedig Holló Lajos újságíró, függetlenségi párti politikus mögött helyezik sírjába az obstrukciót.⁸¹ Mindkét karikatúra alatt szerepelő ugyanazon képaláírást a *Bánk bánból* idézte a szerkesztő: „Nincs a teremtésben vesztes, csak én!”⁸² A drámában ez a mondat Bánktól hangzik el Gertrúd ravatalán, amikor Bánk II. András királlyal beszélget, s megtudja, hogy feleségét, Melindát is megölték. Mindkét torzkép esetében arra utalhat a szöveg, hogy az obstruáló politikusok többet veszítenek magánál a lehetőségnél, hogy hosszú szónoklatokat mondanak: népszerűségük is csökkenhet, ha nem tudnak kitűnni képviselőtársaik közül.

Más megjelenítési mód is előfordult, például akkor, amikor ellenzéki politikusok viszik a vállukon az obstrukció koporsóját a párhuzamos ülésekről szóló javaslat elfogadását (1903. november 21.) követően.⁸³

4. Összegzés

Az obstrukció ábrázolására sokféle vizuális módszert vetettek be a rajzolóknak, amelyek különféle tematikák kapcsán az évtizedek alatt a degradálás eszközeként kikristályosodtak. Számos példán keresztül megfigyelhettük, hogy az alkotók – bár tartalmi szempontból pártpreferenciák mentén – hasonló vizuális eszköztárral dolgoztak. Az ellenzék az obstrukció letörésében látta a parlamenti jogok, a magyar parlamentarizmus végét, míg a *Borsszem Jankó* az obstrukció folytatásában, az oppozíció magatartásában. A képekkel orientálni, megerősíteni akarhatták olvasóik véleményét, értékítéletét a kialakult belpolitikai válságról, illetve erkölcsi ítéletet is mondtak a honatyák felett, amit például a *Kakas Márton* egyik rajza is összefoglalt. A politikusokat minősíti és a válság mélységét mutatja ez a karikatúra. Egy gyerek a karzatról szemléli a dobokat, sípokot, kereplőket, trombitákat, miközben anyukájához szól: „Mennyit verekedtek! És mennyi sok játék! Anyukám: én képviselő

⁷⁷ *Bolond Istók*, 1903. december 6. 3.

⁷⁸ *Bolond Istók*, 1903. május 17. 5.

⁷⁹ *Kakas Márton*, 1911. október 8. 1.

⁸⁰ *Üstökös*, 1904. október 30. 573.

⁸¹ *Borsszem Jankó*, 1904. március 20. 5.

⁸² Katona 1983, 300.

⁸³ *Üstökös*, 1903. december 13. 781.

akarok lenni!” Bár a kisfiú szimpatizál az egymást püfölő politikusokkal, és irigylő játékszereiket, a parlamenti munkamorálról negatív képet festett a gúnyrajz.⁸⁴

A képi nyelv az obstrukció ábrázolásakor nem sokban különbözik a korszak háborús karikatúráitól, talán azt kivéve, hogy az ellenség egy-egy idegen vonását nem tudták kiemelni (például: a japán–oroszháborúról a 20. század elején olyan rajzok születtek, ahol az ázsiai motívumokat domborították ki), mert belpolitikai küzdőtéren ezek kevésbé releváns szempontok, illetve a különféle hadszínterekre nem utalhattak, mert az állandó volt: a parlament. Emellett a területszerzés és területvesztés szimbólumai hiányoznak az obstrukciót ábrázoló karikatúrákról (például: amputációk vagy térképek). A parlamenti munka, a verbális és a fizikai agresszió a századfordulón már háborús körülményeket idéz a karikatúristák sugallata szerint, a bel- és külpolitikai ellenfelek megjelenítése – úgy, hogy a Monarchia nem vett részt a korszak háborús konfliktusaiban – nem jelentős mértékben tért el egymástól.

Bibliográfia

Források

- Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 18. köt. Budapest, 1903.
- Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 30. köt. Budapest, 1904.
- Bolond Istók,* 1895–1913.
- Borsszem Jankó,* 1895–1913.
- Kakas Márton,* 1895–1913.
- Katona 1983 = Katona, J.: *Bánk bán. Dráma öt szakaszban.* Jegyz. Orosz László. Budapest.
- Ústökös,* 1895–1913.
- Vasárnapi Ujság,* 1903.

Szakirodalom

- Buzinkay 1983 = Buzinkay G.: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében.* Budapest.
- Cieger 2011 = Cieger A.: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon, 1867–1918.* Budapest.
- Cieger 2016 = Cieger A.: *Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a magyar parlamenti politizálásban a dualizmus korában.* *Aetas* 1: 102–131.
- Cieger 2018 = Cieger A.: *1867 szimbolikus világa. A dualista állam önreprezentációja a magyarországi nyilvánosságban.* In: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.* Uő. Budapest, 79–110.
- Gratz 1934 = Gratz G.: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918.* 1–2. köt. Budapest.
- Kerényi 1977 = Kerényi K.: *Görög mitológia.* Budapest.
- Klestenitz 2015 = Klestenitz T.: *Dicsőhimnuszok és karikatúrák. Széll Kálmán alakja a kortársak szemével.* In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Szerk. ifj. Bertényi I. Budapest, 347–367.

⁸⁴ Kakas Márton, 1912. szeptember 22. 5.

- Klestenitz 2016 = Klestenitz T.: Tisza István alakja a karikatúrák tükrében. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi I. Budapest, 175–200.
- Kun 1907 = Kun J.: *A parlamenti házszabályok. Politikai tanulmány*. Budapest.
- Pál et al. 2001 = Pál J. et al.: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest.
- Pesti 2016 = Pesti S.: Tisza István küzdelmei a parlamentarizmus körül. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi I. Budapest, 51–69.
- Tamás 2014 = Tamás Á.: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony.

Tartalomjegyzék

BALÁZS PÉTER	
A vallási (in)tolerancia keresztény alapjairól – újkortörténeti megfontolások	3
GICZI ZSOLT	
„Csonka hazánkban csonka minden öröm...” – Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása.....	23
KOVÁCS SZILVIA	
Özveg „tatár kán egy követsége” Nyugaton?	35
KÖKÉNY ANDREA	
A telepesszabadság szerepe az amerikai nyugati terjeszkedésben – a Mayflower szerződés 400. évfordulójára.....	43
PÁSZTOR RENÁTA	
Az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása Ivan Mazepa „átállásától” a poltavai csatáig – I. Péter levelezésének tükrében	55
PITI FERENC	
I. Lajos király lendvai vásáradohány: 1366?	69
POLGÁR SZABOLCS	
Avarok említése középkori földrajzi művekben.....	73
RÁBAI KRISZTINA	
Egy középkori pecsétnyomó azonosítására tett kísérlet	81
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Ravennai Anonymus <i>Cosmographiája</i> és a korai magyar történet	101
SZÉKELY MELINDA	
„Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél” (Jel 18,16) Textíliák és textilfestékek a principatus kori Római Birodalomban	127
TAMÁS ÁGNES	
A parlamentarizmus válsága karikatúrákon	138
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> 38. fejezetének forrásai	155

VARGA BEÁTA

Az ukrainai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata.....171

ZIMONYI ISTVÁN

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában.....185

MEIRAMBEK ZSUMANGALIEV

A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig.....201